

DONES INVISIBLES?

DONES I SOCIETAT EN VILES I POBLES DE LA CATALUNYA
DE PRINCIPIS DEL SEGLE XX

DONES INVISIBLES?

DONES I SOCIETAT EN VILES I POBLES DE LA CATALUNYA
DE PRINCIPIS DEL SEGLE XX

JOSEP COLOMÉ - SONIA CAMANFORTE - JOSEP M. MASACHS
CARME MILÀ - MONTSERRAT MORATÓ

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura
Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès

AJUNTAMENT
VILAFRANCA
DEL PENEDES

CONSELL COMARCAL
ALT PENEDES

DONES INVISIBLES?

Dones i societat en viles i pobles de la Catalunya de principis del segle xx

Primera edició: octubre del 2020

© del text i de la selecció de les imatges:
Josep Colomé Ferrer
Sonia Camanforte García
Josep M. Masachs Suriol
Carme Milà Vilamajó
Montserrat Morató Via

© de les fotografies:
Vegeu les referències

© d'aquesta edició:
Editorial Efadós
Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès
Ajuntament de Vilafranca del Penedès
Consell Comarcal de l'Alt Penedès

EDITORIAL EFADÓS
Carrer d'Edison, 3 · Nau A
Pol. Ind. Les Torrenteres
08754 El Papiol (Barcelona)
Telèfon 93 673 12 12
efados@efados.cat
www.efados.cat

ARXIU COMARCAL DE L'ALT PENEDEÈS
Avinguda d'Europa, 6
08720 Vilafranca del Penedès
Telèfon 938 172 311

AJUNTAMENT DE VILAFRANCA DEL PENEDEÈS
Carrer de la Cort, 14
08720 Vilafranca del Penedès
Telèfon 938 920 358
www.vilafranca.cat

CONSELL COMARCAL DE L'ALT PENEDEÈS
Edifici de Can Freixedas
Carrer d'Hermenegild Clascar, 1-3
08720 Vilafranca del Penedès
Telèfon 938 900 000
www.ccapenedes.cat

Disseny
Editorial Efadós

Coordinació editorial
Isabel Grabulosa

Assessorament lingüístic
M. Neus Doncel Saumell

Acrònims i reduccions:
ACAP (Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès)
ACRI (Arxiu Comarcal del Ripollès)
ANC (Arxiu Nacional de Catalunya)
ACGAX (Arxiu Comarcal de la Garrotxa)
AFCEC (Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya)
MMPC (Museu Molí Paperer de Capellades)

ISBN: 978-84-18243-16-5
Dipòsit legal: B-19471-2020
Imprès a Catalunya

Tota forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, salvant l'excepció prevista per la llei. Si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra, dirigiu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics). www.cedro.org

ÍNDEX

• • • • •

Introducció 6

Família i mas 10

Infantesa 26

Pageses i obreres 48

Treball i espais feminitzats a viles i pobles 72

Senyores i criades 94

Sociabilitat..... 106

Vellesa 142

Bibliografia 158

AUTOR DESCONEGUT / ACAP - Fons CARLES QUEROL ROVIRA

AUTOR DESCONEGUT / ACAP - Fons CONDIS. VINSEUM

Introducció

DONES INVISIBLES?

.....

Escollir un títol per a un llibre de fotografies dedicat a les dones que van viure en el món rural català fa prop d'un segle no és una empresa senzilla. Partint de la convicció que el títol d'un llibre ha de reflectir l'argument que es desenvolupa al llarg de les seves pàgines, definir en poques paraules els rols desenvolupats per les dones en aquelles societats agràries resulta complex: d'una banda, la legislació i la religió les havien sotmès a la voluntat masculina, mentre que, d'una altra banda, les dones eren el pal de paller d'aquelles comunitats pageses. Les estructures de poder polític i religiós imposaven la imatge d'unes dones tancades a la llar, abnegades esposes que tenien com a principal missió criar fills i filles. Certament, les dones que van viure en l'àmbit rural del primer terç del segle xx estaven sotmeses a les regles d'una societat patriarcal, fruit del discurs religiós que havia subjugat les dones durant segles i d'una nova legislació liberal que limitava els seus drets civils condemnant-les a estar subordinades a la voluntat dels homes.

Però, malgrat la discriminació que patien, aquestes dones tenien un paper determinant en les relacions socials de la comunitat pagesa, en la transmissió de la cultura popular, en els moviments socials i en la vida econòmica. El llibre que teniu a les mans proposa un viatge a través de les imatges per les vides i activitats d'aquestes dones apoderades, reivindicant el seu paper en les comunitats pageses de la Catalunya de principis del segle xx.

En el cas espanyol, al llarg de la segona meitat del segle XIX es va anar consolidant l'estat liberal, amb la introducció de l'estadística en l'Administració (els padrons d'habitants, per exemple), la creació de cossos

armats que pretenien estructurar i homogeneïtzar l'Estat (la Guàrdia Civil, creada el 1844), un nou codi penal (1870) i un nou codi civil (1889).

Aquest codi penal del 1870 castigava indiscriminadament les dones. Així, s'hi justificaven les agressions físiques amb l'argument que el marit tenia l'obligació de reeducar la seva esposa, i només es condemnava l'agressor si aquesta violència persistia en el temps. En la mateixa línia, tampoc es considerava que pogués existir violació en el marc del matrimoni. Finalment, contemplava que si una dona matava el seu marit a causa d'una infidelitat d'aquest, l'acte era considerat un parricidi i l'acusada era privada de llibertat, mentre que si la víctima era una dona, el seu botxí només era condemnat a desterrament. Així s'especificava en l'article 438:

«El marido que sorprendiendo en adulterio á su mujer matáre en el acto á ésta ó al adúltero, ó les causáre alguna de las lesiones graves, será castigado con la pena de destierro.

Si les causáre lesiones de otra clase, quedará exento de pena.

Estas reglas son aplicables en iguales circunstancias á los padres, respecto de sus hijas menores de veinte y tres años y sus corruptores, mientras aquéllas vivieren en la casa paterna.

El beneficio de este artículo no aprovecha á los que hubieren promovido ó facilitado la prostitución de sus mujeres ó hijas».

Aquest codi penal va tenir una llarga vigència i es va mantenir, amb un petit parèntesi el 1928, fins al codi del 1932. Pel que fa al codi civil del 1889, les dones casades eren considerades incapaces jurídicament, ja que no podien adquirir o vendre béns sense

el permís del marit. D'aquesta manera, la legislació liberal afermava el model patriarcal.

Per altra banda, al llarg del segle XIX s'havia consolidat el liberalisme econòmic, que només considerava com a treballadores aquelles dones que cobraven un salari monetari, com les obreres de les fàbriques o les serventes, per exemple. Consegüentment, les tasques fetes al mas o les feines a pagès realitzades per les dones deixaven de ser considerades oficialment com a «treball» i, per tant, desapareixien de la documentació oficial. En aquest sentit, per exemple, en els padrons d'habitants, quan s'especificava la feina que feia una dona pagesa, s'acostumava a indicar «propia de su sexo», obviant que era pagesa, mentre que en el cas dels homes s'apuntava que treballava com a «campesino». Així, es consolidava un model que considerava que l'home era l'encarregat d'alimentar la família, l'únic que treballava, mentre que les dones quedaven confinades dins la llar, subordinades al marit o al pare i encarregades del manteniment de la casa i de la cura dels infants i de la gent gran que vivien a la llar.

Un bon exemple d'aquest model ideològic patriarcal el trobem en un opuscle titulat *Explotació del cultiu agrícola*, publicat l'any 1907 per l'advocat vilafranquí J. Cañas i Mañé. En aquest treball, l'autor es felicita per un model social en què «el petit pagès propietari, de necessitats ne té poques; per retgla general no coneix afortunadament tabernes, ni cafès, ni casinos; treballa tots els dies feyners, y en arribar els de festa, complers al dematí sos debers religiosos que gracias a Deu observa, al esser a la tarda, recull a la dona y a la quitxalla, y s'encamina a la pessa de terra pera veure altre volta l'estat de sa finca que ab vera fruïció ensenya a sa familia; allí berenan o sopan tots plegats en santa pau i armonia».

És a dir, l'home que treballa RECULL la dona que és a casa amb els infants per mostrar-li la feina que ELL fa. La dona, dependent, subordinada, ha d'esperar que l'home la vagi a buscar. I tot quan l'home ja ha satisfet els seus deures religiosos.

En resum, aquest era el discurs patriarcal que imperava a les àrees rurals en el primer terç del segle XX; un discurs basat en una legislació i en un model econòmic liberal que subordinaven les dones i que pretenien fer invisibles tant el seu treball com els rols socials

que tenien en les comunitats pageses. Un discurs que pretenia foragitar les dones dels llibres d'història.

Ens hem de preguntar, però, si l'escena relatada per Cañas i Mañé retrata d'una manera acurada la vida i les activitats desenvolupades per les dones en aquelles societats agràries. La documentació oficial no contribueix a aclarir aquest interrogant, ja que, com hem vist en el cas dels padrons d'habitants, tendeix a ocultar les activitats que realitzaven les dones, a enclaustrar-les a casa. Però els arxius disposen d'altres documentacions que ens permeten obrir una escletxa per conèixer les relacions socials i econòmiques que s'establien en les comunitats pageses i el paper que hi tenien les dones. Aquest és el cas de la documentació judicial, especialment la que correspon als jutjats de pau. A partir del 1855, homes i dones (generalment acompanyades d'un home) compareixien davant el jutge de pau del municipi per denunciar deutes, agressions, injúries i conflictes familiars relacionats amb herències, pagament del dot o la llegítima, principalment. Mitjançant les declaracions de denunciats, denunciants i testimonis que apareixen en aquests documents podem contemplar alguns trets de la vida quotidiana d'aquelles comunitats.

En el cas de les dones, la documentació generada en els jutjats de pau ens mostra el paper destacat que tenien en els conflictes socials. Així, per exemple, a finals del segle XIX i als primers anys del segle XX va esclatar el conflicte rabassaire en algunes comarques vitícoles catalanes com, per exemple, al Penedès, al vessant penedesenc de l'Anoia o en alguns municipis del Baix Llobregat. En aquest conflicte trobem manifestacions i avalots en els quals les dones van tenir un paper destacat, o bé les trobem exercint el control social contra les famílies que trencaven la solidaritat de la comunitat rabassaire i acceptaven treballar les vinyes de rabassers i propietaris que havien estat declarades en vaga. En aquests casos es pressionava la botiga del poble perquè no subministrés aliments o altres mercaderies a les famílies no associades al moviment rabassaire. De vegades fins i tot es podia arribar a les agressions físiques. Així, per exemple, a finals del segle XIX en el Jutjat de Pau del municipi d'Olèrdola una dona va denunciar haver estat agredida per altres dones rabassaires del mateix municipi quan tornava de

fer el pa. Una testimoni assenyala d'una manera diàfana les causes de l'agressió: «todas la golpearon con piedras que tenían en las manos, quitándola el pañuelo que llevaba en la cabeza, deshaciéndole el peinado y diciendo que tenían que matarla, creyendo la testigo que el motivo de la agresión es por la quimera [sic] que tienen los trabajadores asociados a los que quieren ser independientes como el marido de la agredida y el de la que declara, y sin embargo, tanto ellos como los demás individuos de la familia son insultados con las palabras de perros de la Gual [cognom de la propietària per a la qual treballaven aquestes famílies no associades], rifeños y otras» (Arxiu Municipal d'Olèrdola, Secció Judicial, caixa 8).

A través de la documentació judicial també tenim accés als espais feminitzats, com el mercat, el safareig on acudien a rentar la roba, les fonts, la fleca on anaven a fer el pa o els portals de les cases quan es trobaven a la tarda per prendre la fresca. Coneixem dones valentes, que denuncien les agressions que pateixen a les mans dels seus marits o dels seus fills, i la relació existent entre vellesa i pobresa. Al mateix temps, accedim a les tasques que duïen a terme, des del manteniment de l'aviram i l'hort fins a les feines que realitzaven a les vinyes, tant les que pertanyien a les seves famílies com contractant-se per anar a veremar o espampolar.

En resum, la documentació ens presenta unes dones que patien una doble discriminació, de gènere i de classe social. Però, lluny d'acceptar les regles que imposaven la legislació i la religió, ens trobem amb dones apoderades, que aprofiten els pocs instruments legals que tenen a les seves mans per defensar els seus interessos. Unes dones que denunciaven la violència de gènere i s'hi enfrontaven públicament en els jutjats de pau i que participaven d'una manera activa en els moviments socials en defensa de la comunitat. Unes dones que treballaven al mas i a les vinyes, i que en moments de necessitat cercaven feina a les fàbriques, com a serventes o com a dides. Unes dones que, en cas de viudetat, es veïen obligades a fer-se càrrec de l'explotació agrària i que, de vegades, es trobaven mancades dels recursos necessaris per a la subsistència. En resum, unes dones actives i valentes que tenien un paper determinant en les seves comunitats.

El llibre que teniu a les mans és un recorregut per les edats de les dones i les activitats que desenvolupaven en les societats agràries catalanes de finals del segle XIX i el primer terç del segle XX. Així, el llibre s'inicia amb un apartat centrat en el tipus de família predominant i en les activitats que exercien les dones en el mas. Tot seguit es fa referència a la infantesa per passar a contemplar les activitats que realitzaven les dones adultes, tant al camp com en tallers i fàbriques. En un quart capítol, l'objectiu se centra en els pobles i viles rurals, mostrant botigueres, artesanes o cosidores, com també els espais feminitzats d'aquells nuclis urbans (mercats, safareig on es rentava la roba i fonts). Tot seguit es fa referència a les diferències socials existents parlant de senyores i criades. El sisè capítol se centra en la sociabilitat, és a dir, en les activitats que reforçaven les relacions socials, manifestacions vinculades a l'oci, als aplecs o a les romeries, i la religió. El llibre finalitza amb un capítol dedicat a la vellesa.

Pel que fa a la cronologia, el llibre se centra en el període que va de finals del segle XIX a principis dels anys trenta del segle XX. Es tracta d'uns anys que comprenen la destrucció de les vinyes a causa de la fil·loxera, la replantació, l'ensorrament dels preus del vi i dels cereals, i una forta migració d'homes i dones de les regions vitícoles, que es veïen obligats a cercar feina a Barcelona o a les ciutats que s'havien industrialitzat. És un llarg període de crisi econòmica, però també política, amb la descomposició del sistema de la primera restauració borbònica, la Mancomunitat o la dictadura de Primo de Rivera.

Quant a la geografia, el llibre aprofita els importants fons fotogràfics localitzats a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, motiu pel qual les imatges se centren especialment en les comarques del Penedès. Tot i això, de vegades s'ha hagut de recórrer a imatges procedents d'altres arxius. En aquest sentit volem agrair les facilitats que hem tingut per accedir a imatges, i publicar-les, procedents de l'Arxiu Fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya, l'Arxiu Comarcal de la Garrotxa, l'Arxiu Comarcal del Ripollès, l'Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, la Col·lecció Xavier Argemí Salat, l'Arxiu Nacional de Catalunya i el Museu Molí Paperer de Capellades.

AUTOR DESCONEGUT / Fons XAVIER PALLEROLA CUYÀS

A les zones rurals tenien un pes important les famílies en les quals convivien diverses generacions en una mateixa llar i, si es tractava de pagesos grassos, al mas també hi residien mossos i serventes. A la imatge, una d'aquestes unitats familiars a finals del segle XIX.

FAMÍLIA I MAS

A les zones rurals catalanes tenien un pes notable les famílies complexes, és a dir, aquelles en les quals convivien diverses generacions en una mateixa llar. Això és degut al fet que en el primer terç del segle XX encara predominava la transmissió de béns al fill gran (hereu), o a la filla gran (pubilla) en cas de no haver-hi descendència masculina. Una vegada l'hereu o la pubilla es casaven, mantenien la residència en el mas familiar.

La posició de les dones en aquestes famílies i la seva capacitat de negociació i relació amb la resta de membres de la casa depenien, en gran manera, del fet de si eren les pubilles o, en cas contrari, del que s'havia establert en els capítols matrimonials, o dels béns aportats per la núvia al matrimoni, tant amb el dot (podia consistir en terres o diners) com amb l'aixovar (normalment mobles i roba). En aquest sentit, val a dir que, malgrat que els béns aportats per les dones al matrimoni passaven a ser gestionats pel marit, segons el dret civil català en cas de divorci les dones els podien recuperar. Les vídues també podien reclamar l'aixovar en cas de conflicte amb l'hereu. Observem, per exemple, el cas de Josepa R., una vídua de Pierola que el 1904 reclamava al seu fill «una cama de madera con un colchón, dos colchones, nueve sábanas, una manta, almohada y cubre camas y dos cajas de madera conteniendo ropa usada, un “morter” de mármol, platos chinoscos, y otros utensilios [sic] domésticos

valorados en total en 250 pesetas» (Arxiu Municipal dels Hostalets de Pierola, Secció Judicial, lligall 304).

Al mas també hi podien conviure els fills fadrísters o les filles solteres. Depenent de si es tractava d'una família de pagesos grassos, també hi trobaríem alguns mossos que ajudaven en les feines del camp, serventes, normalment filles de rabassers o de pagesos de la mateixa contrada, o, en cas de grans patrimonis, pastor i rabadà.

Les dones tenien cura de la llar, d'infants i de vells, pastaven el pa, feien la bugada i cosien i apedaçaven la roba. Al mateix temps s'havien de procurar l'aigua del pou o la font i anar a buscar llenya per al manteniment de la llar. També tenien un paper clau en l'obtenció i conservació d'aliments: contribuïen al conreu de l'hort (verdures i llegums eren la base de la dieta de les famílies pageses); a finals d'estiu feien les conserves (de tomàquets, d'albercocs o de codony, per exemple) i a la tardor anaven a buscar bolets per conservar. Quan arribava el

AUTOR DESCONEGUT / ACAP - Fons COL·LECCIÓ VINSELM

Matrimoni amb tres filles a principis del segle xx. Segons el codi civil català, en cas de no haver-hi descendència masculina, la transmissió de béns passava a la pubilla, que, amb la seva família, es quedaria a viure al mas. També hi restarien filles i fills fadrins.

fred i es matava el porc, al rebost hi anaven a parar els embotits, la cansalada i les costelles i el llom, que, una vegada fregits, es conservaven en oli en un tupí.

Així mateix, les dones s'encarregaven també de l'alimentació i el manteniment de la truja i dels garrins o del porc d'engreix; es feien càrrec de l'aviram i de la cria d'oques i conills, i, amb els fills i filles, anaven a buscar les herbes per alimentar el bestiar menut, per cuinar i per guarir. Conill, pollastre i gallina eren tota la carn fresca que es consumia, a part de cacera, en cas de practicar-se. Això feia que algunes cases dels pobles o les viles disposessin d'un petit galliner als terrats o als patis. Per altra banda, vendre conills o els ous de les gallines era una activitat que podia aportar uns ingressos complementaris que normalment gestionaven les dones.

La documentació ens mostra, també, que la violència contra les dones exercida pels seus marits no era un fet excepcional. D'aquesta manera, en els arxius judici-

als trobem el testimoni de les dones que, plantant cara als canons imperants a l'època, es presentaven davant el jutge de pau per denunciar els seus marits. Aquest va ser el cas, per exemple, de Rita V., veïna de Subirats, que un matí del 1886 es va presentar davant el jutge de pau per denunciar els maltractaments que patia a casa seva. El jutge, però, va sentenciar a favor del marit, que negava els fets. Rita V. era una dona decidida i valenta, i no es va rendir, de manera que va respondre trencant les regles socials de la comunitat, fins que al cap de dos anys el marit va acudir al jutjat sol·licitant que «en lo sucesivo la demandada procure esmerarse en su modo de proceder con el actor y demás familia, y que no se ausente de su casa sin el correspondiente permiso de su marido, como es deber de una buena esposa, que haga vida en común con el actor y familia y no sustraer los alimentos y bebidas de la casa de su marido y pasar a comerlas en otra casa distinta como está verificando en

AUTOR DESCONEGUT / ACAP - Fons CARLES QUEROL ROVIRA

Família de masovers de cal Magí Guineu del Raval, a Sant Sadurní d'Anoia, a principis del segle xx. La masoveria era un contracte temporal mitjançant el qual una família rebia en cessió un mas (la masia més les terres). Els masovers havien de satisfer com a cens una part de la producció o pagar una renda monetària.

A principis del segle xx, a les zones rurals catalanes encara predominaven les famílies de tipus complex, en les quals convivia diverses generacions. Tres generacions d'una família pagesa al municipi de Pontons (Alt Penedès).

el presente, que trate al actor y demás familia con el decoro debido y procure trabajar en cuanto pueda en auxilio de la casa y no regresar en ella a altas horas de la noche [...] y al propio tiempo que vuelva a la casa conyugal lo que ha sustraído de la misma, como son seis sábanas, un colchón, y las mantas de su hijo Juan, y en caso de no querer cumplir lo anteriormente expuesto, que renuncia volver a la unión conyugal y que pasa a residir a donde tenga por conveniente y que deje sin molestar por nada a su esposo y familia» (Arxiu Històric Municipal de Subirats, Secció Judicial, Actes de Conciliació 1855-1899, caixa 25).

En altres ocasions era necessària la solidaritat de les veïnes per afrontar la violència de gènere. Així ho relata el 1910 Antònia C. davant el jutge de pau de Capellades, quan el dia abans el seu marit «se presentó en la puerta de su domicilio en el cual viven otros vecinos diciéndoles que le diesen paso para subir al piso de arriba

y asesinar a su esposa e hijas [...] Y que no pudo realizar por impedírselo dichos vecinos».

En la denúncia també apuntava que «hace como quince días atrás pasando con su hija Enrica en la calle de San Ramon, a la una y media del mediodía, cuando ambas iban a trabajar lo encontraron y sin mediar palabra les insultó y pegó de bofetones y puntapiés a su hija, la cual penetró en la entrada y cerró la puerta a fin de evitarse los golpes, entonces la dicente acudió a unas vecinas que había de inmediato en un aljibe lavando, las cuales apostrofaron a Antonio V., retirándose entonces este» (Arxiu Municipal de Capellades, Secció Judicial, caixa 1.064).

En resum, es tractava d'unes dones que eren el pal de paller d'aquella societat pagesa, en la qual el veïnatge tenia un paper important. Dones valentes que, quan calia, plantaven cara al paper subaltern que el model patriarcal els havia reservat.

Quan arribava el fred, es matava el porc, generalment el dia de Sant Martí, l'11 de novembre. La matança esdevenia una festa familiar en la qual les dones participaven activament fent els embotits i les conserves. Important era, també, el paper de les mocaderes, les dones encarregades de treure i netejar la moca per fer els embotits, que es poden veure a la imatge amb els cistells.